

RIMA BAKŠIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: eksperimentinė fonetika, fonologija,
dialektologija, geolingvistika

MARIJAMPOLĖS ŠNEKTOS DVIBALSIŲ PRIEG AidĖS: KOKYBINIAI POŽYMAI

Syllable Accents of Diphthongs in the
Marijampolė Sub-dialect: Qualitative Features

ANOTACIJA

Straipsnyje instrumentiniais metodais analizuojami vakarų aukštaičių kauniškių Marijampolės šnektos dvibalsių priegaidžių kokybiniai požymiai: spektrai, tonalumas, kompaktiškumas, difuziškumas, bemoliškumas. Tyrimas parodė, kad priegaidė turi labai daug įtakos šnektos dvibalsių, ypač pirmojo dėmens, kokybei.

Universaliausias požymis, susijęs su priegaide, yra tonalumas. Žematoniai dėmenys [a], [u], pabrėžti atitinkamos priegaidės spūdžio, tariami žemesni, o aukštoniai [e], [i] – aukštesni. Antrasis pagal svarbą yra kompaktiškumo / difuziškumo požymis. Kompaktiniai dėmenys [a], [e], pabrėžti priegaidės, daugeliu atvejų yra kompaktiškesni už nepabrėžtus, o difuziniai [u], [i] – difuziškesni. Įtempimo požymis, kaip priegaidės indikatorius, svarbus tik aukštutinio pakilimo balsiams [u], [i] bei balsiui [e], kuris šnekoje yra gana aukšto liežuvio pakilimo. Bemoliškumo požymis svarbus tik akūtinųjų dvibalsių [áu] ir [ėu] pirmiesiems dėmenims: jie yra mažiau bemoliški už atitinkamus cirkumfleksinių dvibalsių dėmenis, patiriančius stiprų lūpinimą.

ANNOTATION

Based on instrumental methods, the article analyses the qualitative features of syllable accents of diphthongs in the Marijampolė sub-dialect of the Western Aukštaitian dialect of Kaunas: spectrum, tonality, compactness, diffuseness and flatness. The study revealed that the

ESMINIAI ŽODŽIAI: dialektologija, priegaidė, dvibalsis, eksperimentinė fonetika, kokybinis požymis.

KEYWORDS: dialectology, syllable accent, diphthong, experimental phonetics, qualitative feature.

syllable accent has a great influence on the quality of diphthongs, in particular their first component, in the sub-dialect.

Tonality is the most universal feature related to syllable accent. Low-pitched components [a], [u], highlighted by the pressure of a relevant syllable accent, become lower, whereas high-pitched components [e], [i] become higher. The feature of compactness / diffuseness is the second most important feature. Compact components [a], [e], highlighted by the syllable accent, are in most cases more compact than the components not highlighted by the syllable accent, whereas diffuse components [u], [i] become more diffuse. The feature of tenseness as an indicator of syllable accent is only important for high-rise vowels [u], [i] and vowel [e], which features a rather high position of the tongue in the sub-dialect. The feature of flatness is only important for the initial components of acute diphthongs [áu] and [éu]: they are less flat compared to relevant components of circumflex diphthongs undergoing a strong lip rounding.

IVADAS

1. Marijampolės šnektą priklauso pietinei vakarų aukštaičių kauniškių daliai. Šiame plote geriau išlaikomas galūnių nekirčiuotų balsių ilgumas, žodžio pradžioje vartojami tik [a] tipo balsiai; siaurasis balsis [e] turi daug platesnę distribuciją negu šiaurinėje kauniškių dalyje. Iš prozodijos dalykų minėtina tai, jog ilginami akūtinių dvigarsių dėmenys [i], [u] bei neturima sistemingos tęstinės priegaidės – tariant cirkumfleksinius dvibalsius ar dvigarsius, balso spūdis koncentruojamas ant antrojo dėmens (plačiau apie šnektos ypatybes žr. Zinkevičius 1966: 118; LKA 1982: 29, 49, 56, žemėl. 11, 32, 38; Zinkevičius 1994: 29–31; Girdenis, Zinkevičius 2000 [1966]: 50; LKTCh 2004: 39–44; VAKKA 2005: 93–95 ir kt.).

Šio straipsnio **tikslas** – aptarti išsamaus Marijampolės šnektos dvibalsių¹ priegaidžių kokybinio tyrimo² rezultatus. Kelti tokie **uždaviniai**: 1) nustatyti, kurie kokybiniai požymiai turi daugiausia įtakos diferencijuojant marijampoliškių dvibalsių priegaides; 2) palyginti gautuosius rezultatus su kitų VAK šnektų tyrimais ir 3) išsiaiškinti, ar marijampoliškių dvibalsių priegaidžių kokybiniai požymiai skiriasi nuo kitų VAK šnektų.

Tiriamoji **medžiaga** įrašyta Marijampolės rajone, Svetlėcos kaime, esančiame maždaug 10 km į pietvakarius nuo Marijampolės. Tyrime dalyvavo 6 diktoriai

¹ Sutaptinių dvibalsių, arba polifongų [ie], [uo] priegaidžių kokybiniai požymiai analizuoti kartu su balsiais (žr. Bakšienė 2012: 300–305). Straipsnyje neaptariamas ir dvibalsis [ui], turintis visai kitokią foneminę sandarą, bei svetimos kilmės dvibalsiai.

² Autorės parengti ir atiduoti spaudai dar du straipsniai apie Marijampolės šnektos dvibalsių priegaides: apie kiekybinius požymius – žurnalui *Žmogus ir žodis*, apie tono bei intensyvumo požymius – žurnalui *Lituanistica*. Abu straipsniai šiuo metu spausdinami, todėl šioje publikacijoje tie požymiai neanalizuojami.

(3 moterys ir 3 vyrai, gerai mokantys gimtąją šnektą, amžiaus vidurkis maždaug 65 m.). Įrašymo metodika buvo tokia: gerai šnektą mokanti diktorė pasakydavo reikiamą sakinį³, o diktorius 3–5 kartus jį pakartodavo. Trumpuose sakiniuose įrašyti šie žodžiai su reikalingais dvibalsiais: *jis t*á*iko t*ą* š*á*utu*v*ą : smarkiai k*á*ito tas peči*us*; *ė*mė k*ė*ikt*ą* ta boba : *ė*mė p*ė*ikt*ą* daktar*ą*; kad *ė*mė š*á*ut paskui : kad *ė*mė š*á*ukt paskui; *visai k*í*áuras tas maišas : labai s*í*áũras tas kelias*. Kompiuterine programa PRAAT suskaičiuoti tiriamųjų dvibalsių pirmojo ir antrojo dėmens vidurinėsios dalies trijų formančių (F1, F2, F3) reikšmių vidurkiai hercais (Hz)⁴. Paskui jie įvertinti garsų kokybės analizės programa FORMANT2.exe, kuri apskaičiuoja tonalumo (T), difuziškumo (Df), kompaktiškumo (C), įtempimo (It) ir bemoliškumo (B) indeksus. Visi iliustraciniai grafikai braižyti programa EXCEL 2010 (plačiau apie įrašymo ir instrumentinės analizės metodiką žr. Bacevičiūtė 2004: 18–22).*

2. Lietuvių kalbos dvibalsių priegaidės eksperimentiniais metodais analizuotos kiek mažiau negu monoftongų. Galbūt taip yra dėlto, kad šio tipo skiemenyse jos gerai skiriamos tiek bendrinėje kalboje, tiek visose tarmėse. Aprašant dvibalsių priegaidės beveik visų tyrėjų į pirmą vietą iškeliami tokie fonetiniai požymiai, kaip atitinkamo dėmens pailgėjimas ir jo kokybinis ryškumas. Dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo požymių svarba priegaidėms sunkiau nustatoma, nes jiems turi įtakos savaiminės prozodijos ypatumai ar frazės intonacijos pobūdis (plačiau žr. Laigonaitė 1958; LKG 1965: 60 ir kt.; Pakerys 1968; Pakerys, Plakunova, Urbelienė 1972; Laigonaitė 1978: 14 ir kt.; Pakerys 1982: 189 ir kt.; Anusienė 1984; Pakerys 2003: 219–221; Vaitkevičiūtė 1995: 50 ir kt.).

Eksperimentinių darbų, kuriuose išsamiai būtų analizuojama dvibalsių dėmenų kokybė ir jos ryšys su priegaidėmis, beveik nėra. Dažniausiai apsiribojama teiginiais, kad priegaidė pabrėžto dėmens kokybiniai požymiai ryškesni, tačiau nedetalizuojama, kokie tie požymiai, kokia jų svarba priegaidžių diferenciacijai. Bene išsamiausi šios srities bendrinės kalbos⁵ tyrimai yra atlikti Antano Pakerio (1968; 1982: 180–182). Jo duomenimis, svarbiausi kokybiniai požymiai, priklausantys nuo priegaidžių, yra dvibalsio dėmenų kompaktiškumas / difuziškumas ir įtemptumas / neįtemptumas. Akūtinių dvibalsių pirmieji dėmenys [a], [e] esą kompaktiškesni ir įtemptesni negu cirkumfleksinių dvibalsių atitikmenys, o cirkumfleksinių dvibalsių antrieji dėmenys [i], [u] – difuziškesni ir įtemptesni (Pakerys 1968: 111, 14; 1982:

³ Esu dėkinga kolegei Onai Aleknavičienei, padėjusiai atlikti šį darbą.

⁴ Kokybiniam tyrimui nesistengta dvibalsius tiksliai segmentuoti į pirmąjį ir antrąjį dėmenį. Iškirpus visą dvibalsį įvertintas formančių piešinys ir tiesiog pasirinkta švariausia pirmosios ir antrosios jo dalies atkarpa, kur formančių trajektorijos buvo lygiausios. Skaičiuoti tų atkarpų formančių reikšmių vidurkiai.

⁵ Paminėtina, kad diktoriai bendrinės kalbos tyrimams dažniausiai pasirenkami iš pietinių vakarų aukštaičių kauniškių ploto. Taigi bendrinės kalbos tyrimų rezultatai iš dalies iliustruoja ir šios patarmės ypatybes.

181–182). Ypač svarbi tyrėjo daroma išvada, kad priegaidžių suvokimui, kartu ir fonologinei opozicijai, svarbūs tik pirmojo dėmens kokybiniai skirtumai (Pakerys 1968: 114, 116; 1982: 189).

Iš vakarų aukštaičių kauniškių ploto pastaraisiais metais išsamiau tyrinėta Šakių ir Prienų šnektų dvibalsių kokybė (Bacevičiūtė 2004: 104–110; Jaroslaviėnė 2010: 91–96). Abiejų tyrėjų pažymima, kad didesnę įtaką priegaidė turi pirmojo dėmens kokybei. Taip pat pabrėžiamas akūtinių dvibalsių pirmojo dėmens [a] didesnis atvirumas ir kompaktiškumas (Bacevičiūtė 2004: 107; Jaroslaviėnė 2010: 91). Toliau apžvelgsime Marijampolės šnektos analogiškus tyrimus.

MARIJAMPOLĖS ŠNEKTOS DVIBALSĪŲ KOKYBĖ (FORMANČIŲ ANALIZĖ)

3. Formančių F1 ir F2 vidurkių⁶ reikšmės (žr. 1 lentelę) rodo akūtinių ir cirkumfleksinių dvibalsių dėmenis esant skirtingos kokybės garsus. Akūtinių dvibalsių [ái], [áu] pirmieji dėmenys aiškesni, labiau primena balsį [a], cirkumfleksinių [aĩ], [aũ] – redukuoti, patyrę antrojo dėmens regresyvinį poveikį. Abiejų akūtinių dvibalsių pirmieji dėmenys turi žymiai aukštesnę F1, taigi dominuojantis dėmens požymis yra atvirumas, žemesnis liežuvio pakilimas. Pirmieji cirkumfleksinių dvibalsių [aĩ], [aũ] dėmenys turi žemesnę F1, jie uždaresni.

Pirmojo dėmens realizacija priklauso ne tik nuo priegaidės, bet ir nuo antrojo dėmens kokybės – tai rodo F2 santykiai. Dvibalsio [ái] pirmojo dėmens F2 yra žemesnė negu cirkumfleksinio atitikmens, taigi jis yra užpakalesnės artikuliacijos. Tariant cirkumfleksinį [aĩ]⁷, pirmasis dėmuo supriešakėja dėl priešakinio [i] poveikio. Dvibalsio [áu] abu dėmenys yra užpakalinės eilės, tik vienas žemutinio pakilimo, kitas – aukštutinio ir lūpinis. Akūtinio dvibalsio [áu] pirmasis dėmuo turi aukštesnę F2 negu cirkumfleksinio [aũ]. Balsis [u] turi labai žemas abidvi pirmąsias formantes, todėl tariant cirkumfleksinį dvibalsį, pažemėja ir pirmojo dėmens F2. Tai susiję su užpakalesne artikuliacija ir su stipresniu lūpinimu.

Ryškesnį antrąjį dėmenį turi cirkumfleksiniai dvibalsiai. Dvibalsio [aĩ] antrasis dėmuo turi žemesnę F1 ir aukštesnę F2, taigi labiau primena balsio [i] požymius – yra uždaresnis ir priešakesnės artikuliacijos. Dvibalsio [aũ] antrajam dėmeniui būdinga žemesnė F2, F1 aiškių santykių neparodė. Šis dėmuo pasižymi liežuvio poslinkiu atgal ir ypač stipria labializacija.

⁶ Skaičiuoti kiekvieno dvibalsio visų realizacijų formančių vidurkiai, atskirai vyro ir moters balso duomenys.

⁷ Išsamia transkripcija cirkumfleksinius dvibalsius su pirmuoju dėmeniu [a] derėtų transkribuoti [aĩ] ir [aũ], tačiau dėl paprastumo papildomų ženklų straipsnyje atsisakyta.

1 LENTELĖ. Dvibalsių F1 ir F2 vidurkių reikšmės⁸

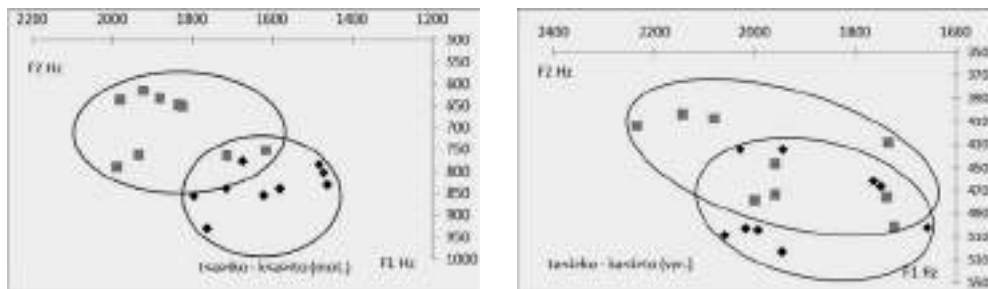
Pavyzdys	F1 Hz		F2 Hz		Pastabos
	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	
t<á>iko	647	834	1384	1618	Akūt. aukštesnė F1 ir žemesnė F2
k<a>īto	585	694	1503	1855	
tá<i>ko	481	563	1905	2224	Cirkumfl. žemesnė F1 ir aukštesnė F2
ka<ī>to	447	502	1952	2486	
š<á>ut	664	878	1283	1469	Akūt. aukštesnės abidvi formantės
š<a>ūkt	584	731	1166	1378	
šá<u>t	522	595	1047	1140	Cirkumfl. žemesnė F2, F1 varijuoja
ša<ū>kt	454	607	852	1094	
k<é>ikt	573	690	1925	2320	Akūt. aukštesnė F1, F2 varijuoja
p<e>īkt	520	604	1824	2349	
ké<i>kt	513	535	1995	2477	Cirkumfl. žemesnė F1, F2 varijuoja
pe<ī>kt	460	497	1989	2609	
k<é>uras	586	741	1699	1962	Akūt. aukštesnė F2, F1 varijuoja
s<e>ūras	581	758	1424	1617	
ké<u>ras	531	582	1073	1183	Cirkumfl. žemesnės abidvi formantės
se<ū>ras	470	562	979	1110	

Dvibalsiams su pirmuoju dėmeniu [e]⁹ taip pat būdingi ryškūs kokybiniai variantai, susiję ir su priegaide, ir su dėmenų tarpusavio sąveika.

Akūtinio dvibalsio [éi] pirmasis dėmuo turi aukštesnę F1, taigi jis pasižymi didesniu atvirumu negu atitinkamas cirkumfleksinio dvibalsio dėmuo. F2 varijuoja, aiškesnio skirtumo nenustatyta. Abu dvibalsio dėmenys yra priešakinės eilės, greičiausiai todėl priegaidės įtaka tarimo eilės požymiams gana silpna. Akūtinio dvibalsio [éu] pirmajam dėmeniui būdinga žymiai aukštesnė F2, todėl jis nuo atitinkamo cirkumfleksinio dvibalsio dėmens labiausiai skiriasi priešakesne artikuliacija. Antrasis šio dvibalsio dėmuo yra užpakalinės eilės balsis [u], todėl tariant cirkumfleksinį dvibalsį, smarkiai užpakalėja ir pirmasis dėmuo.

⁸ Skaičiuotos ir F3 reikšmės, tačiau jos lentelėje nepateikiamos. Pateiktos tik dviejų pirmųjų formančių, svarbiausiųjų charakterizuojant garsus, reikšmės. F3 reikšmėmis naudotasi skaičiuojant kokybinius indeksus (žr. 2 lentelę).

⁹ Marijampolės šnekoje dvibalsio [au] pirmasis dėmuo po minkštojo priebalsio labai smarkiai supriešakėja, todėl transkribuotinas kaip [eu] ir aptartinas kartu su dvibalsiu [ei]. Toks tarimas ryškiai skiriasi nuo šiaurinių kauniškių šnektų, kur priešakėjimas mažesnio laipsnio, labiau jaučiama labializacija, tariama, pavyzdžiui, [ká.uras].

1, 2 PAV. Dvibalsio [ai] pradžios ir pabaigos variantai (akūtas – juoda spalva)¹⁰

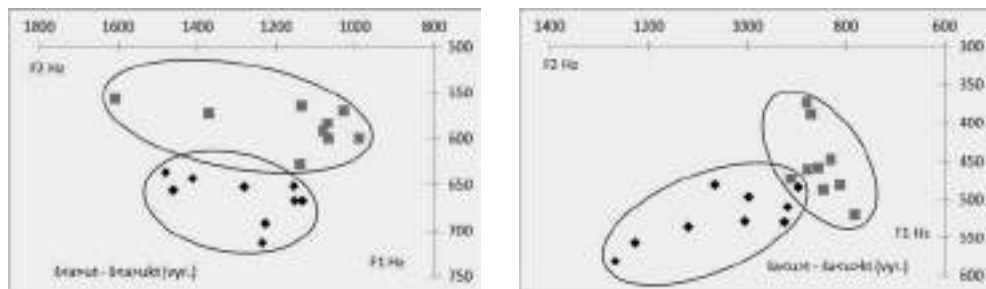
Cirkumfleksinio [eĩ] antrasis dėmuo turi žemesnę F1, taigi jis pirmiausia pasižymi uždarumu. F2 skirtumo nenustatyta. Dvibalsio [eũ] antrasis dėmuo turi žemesnes abidvi formantes, jis yra uždaresnis ir užpakalesnės artikuliacijos.

Apibendrinant pirminius formančių duomenis, galima teigti, kad Marijampolės šnektose kokybiniai požymiai labai svarbūs dvibalsių priegaidžių skyrimui. Kaip ir kitose tirtose VAK šnektose (plg. Bacevičiūtė 2004: 109; Jaroslaviėnė 2010: 92), ryškesniais kokybiniais variantais pasižymi pirmasis dvibalsių dėmuo, jis labiau priklauso nuo priegaidės. Labiausiai priegaidės įtaka juntama pirmųjų dėmenų [a], [e] atvirumui: pabrėžti akūtiniuose dvibalsiuose jie yra daug atviresni negu cirkumfleksiniuose. Tarimo eilės variantiškumas labiau priklauso nuo antrojo dėmens poveikio. Antrieji dvibalsių dėmenys [i], [u] dėl priegaidės įtakos kinta mažiau.

4. Aptartieji garsų požymiai atsispindi ir taškinėse diagramose (žr. 1–8 pav.). Trečiajame koordinatinių sistemos ketvirtyje *x* ašyje atidėjus F2 reikšmes¹¹, o *y* ašyje – F1 reikšmes, matyti tiriamųjų garsų santykiai. Žvelgiant į dvibalsio [ai] variantų išsidėstymą koordinatinių sistemoje (žr. 1 pav.), matyti, kad labiau išryškėja pirmojo dėmens kokybiniai skirtumai. Tiriamųjų dvibalsių pradžios plotai susikerta labai nedaug. Akūtinio dvibalsio pirmasis dėmuo [a] yra atviresnis ir užpakalesnis, o cirkumfleksinio – uždaresnis ir priešakesnis. Antrojo dėmens kokybiniai variantai skiriasi mažiau, jų užimami plotai daug uždengia vienas kitą. Cirkumfleksinio dvibalsio antrasis dėmuo [i] (žr. 2 pav.) linkęs būti priešakesnis ir uždaresnis, tačiau skirtumas nedidelis. Diagramose taip pat matyti, kad cirkumfleksinių dvibalsių tiek pirmojo, tiek antrojo dėmenų plotai labiau ištišę horizontalia kryptimi, taigi jiems būdingas didesnis tarimo eilės paslankumas. Akūtas variantiškumo turi mažiau.

¹⁰ Braižyti kiekvieno dvibalsio vyro ir moters balsų grafikai, tačiau garsų santykiai nustatyti panašūs, taigi taupumo sumetimais pateikiama tik po vieną vyro ir moters balso grafiką.

¹¹ Vienas taškas žymi vieno pateikėjo formančių vidurkių reikšmes.

3, 4 PAV. Dvibalsio [au] pradžios ir pabaigos variantai (akūtas – juoda spalva)¹²

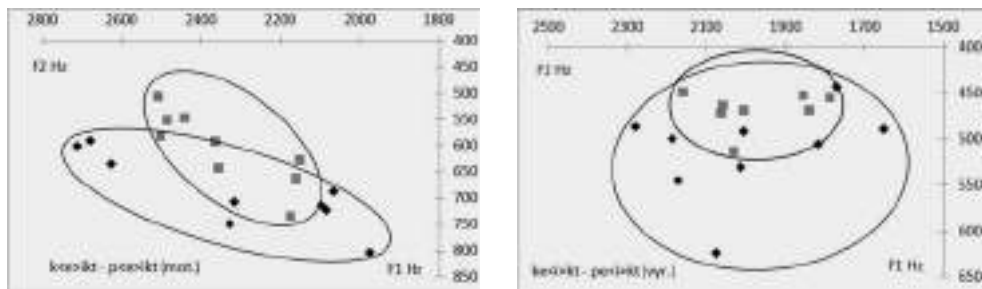
Diagramose ypač ryškūs dvibalsio [au] poziciniai variantai, atsirandantys dėl priegaidės. Matyti, kad tiek pirmojo, tiek antrojo dėmenų plotai tik vos liečia vienas kitą. Akūtinio dvibalsio [áu] pradžia (žr. 3 pav.) labiausiai išsiskiria didesniu atvirumu. Tarimo eilė skiriasi mažiau, tiek akūtinio, tiek cirkumfleksinio dvibalsio pradžia turi daug variantiškumo. Daug cirkumfleksinio dvibalsio pradžios taškų susitelkę dešinėje pusėje, vadinasi, dėmuo linkęs būti užpakalesnės artikuliacijos, tačiau du taškai nutolę į kairę, todėl tarimo eilės skirtumus sunku nusakyti.

Šio dvibalsio antrųjų dėmenų kokybė taip pat skiriasi. (žr. 4 pav.). Labiausiai skiriasi horizontalusis liežuvio poslinkis – tarimo eilė. Cirkumfleksinio [aũ] antrasis dėmuo [u] yra daug užpakalesnis negu atitinkamas [áu] dėmuo. Atvirumo laipsnis skiriasi mažiau, matyti, kad cirkumfleksinio dvibalsio pabaiga linkusi būti uždaresnė. Akūtinio dvibalsio antrojo dėmens plotas labiau ištišęs vertikalia kryptimi – jam būdingas didesnis atvirumo variantiškumas, cirkumflekso antrasis dėmuo labiau varijuoja pagal tarimo eilę.

Dvibalsio [ei] akūto ir cirkumflekso skirtumai mažiau pastebimi. Aiškiau skiriasi pirmojo dėmens kokybė (žr. 5 pav.). Akūtinio dvibalsio pradžia linkusi būti atviresnė, plotas nusileidęs šiek tiek žemiau, bet yra ir uždariau ištartų garsų. Akūtinio [éi] pradžios horizontalusis liežuvio poslinkis labai varijuoja, plotas ištišęs horizontalia kryptimi.

Antrųjų šio dvibalsio dėmenų skirtumus išvelgti sunkiau (žr. 6 pav.). Akūto antrajam dėmeniui, kuris nėra pabrėžtas priegaidės spūdžiu, būdingas didelis tarimo eilės ir atvirumo variantiškumas. Jo variantų užimamas plotas labai didelis, jis visiškai uždengia cirkumfleksinio dvibalsio antrojo dėmens plotą. Cirkumfleksinio [eĩ] pabaiga labiau koncentruota, plotas išsidėstęs aukščiau, taigi jai būdingas didesnis uždarumas.

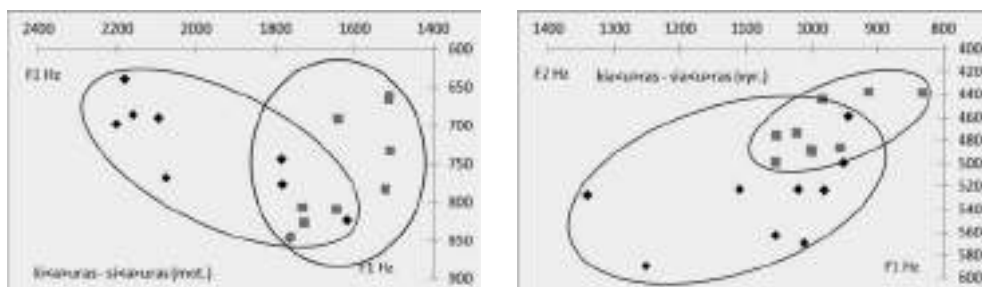
¹² Šio dvibalsio moters balso grafikai tokių aiškių santykių neparodė.

5, 6 PAV. Dvibalsio [ei] pradžios ir pabaigos variantai (akūtas – juoda spalva)

Dvibalsio [eu] akūto ir cirkumflekso skirtumai matyti aiškiau. Akūtinio dvibalsio pradžia (žr. 7 pav.) išsiskiria priešakesne artikuliacija, nors pastebimas didelis tarimo eilės ir atvirumo variantiškumas. Cirkumfleksinio dvibalsio pradžia labiau varijuoja pagal atvirumo laipsnį, tarimo eilės požymis stabilusis.

Dvibalsio antrieji dėmenys (žr. 8 pav.) taip pat skiriasi. Cirkumfleksinio dvibalsio pabaiga labiau koncentruota, turi mažiau variantiškumo, o akūto užimamas plotas labai didelis, taškai išsibarstę. Cirkumflekso antroji dalis pasižymi užpakalesne artikuliacija ir aukštesniu liežuvio pakilimu.

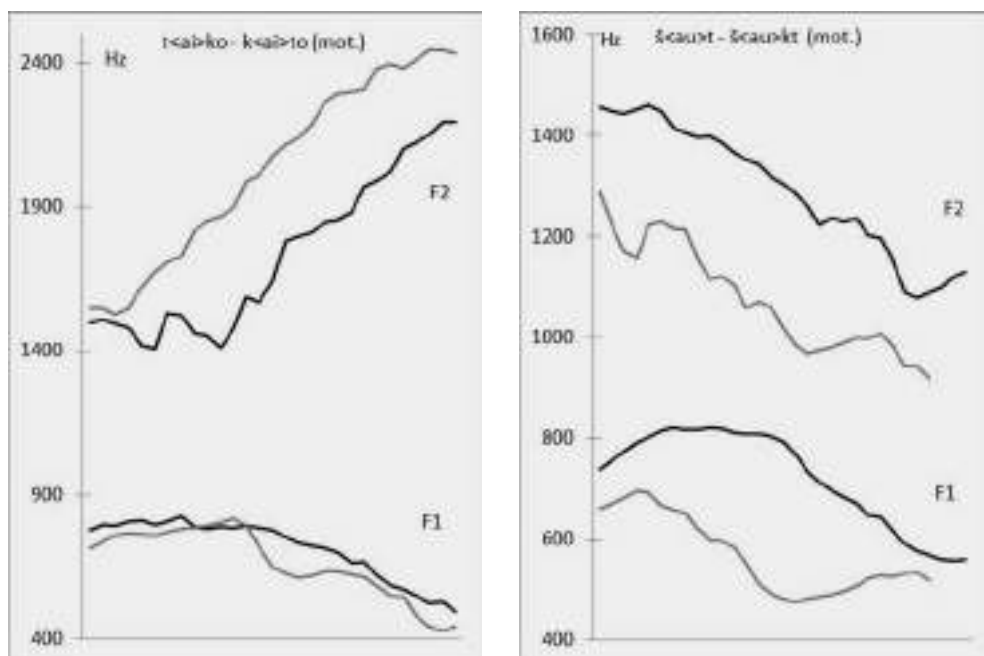
7, 8 PAV. Dvibalsio [eu] pradžios ir pabaigos variantai (akūtas – juoda spalva)

5. Tiriamųjų garsų kokybiniai santykiai atsispindi ir grafikuose, vaizduojančiuose formančių trajektorijų kitimą (žr. 9–12 pav.)¹³. Pirmiausia matyti skirtinga kiekvieno dvibalsio formančių kitimo kryptis. Dvibalsio [ai] dėmenys yra visai skirtingos kokybės garsai: [a] – žemiausio liežuvio pakilimo, užpakalinės eilės, [i] – aukštutinio pakilimo, priešakinės artikuliacijos. Todėl jo formančių dinamika bene ryškiausia (žr. 9 pav.): F1 palaipsniui žemėja, o F2 staigiai kyla į viršų. Pradžioje

¹³ Rengiant straipsnį braižyti visų pateikėjų ir visų dvibalsių grafikai. Čia pateikiami geriausiai atspindintys bendrąsias formančių kitimo tendencijas.

atstumas tarp formančių palyginti nedidelis – tariamas kompaktinis [a], o pabaigoje formantės stipriai nutolsta viena nuo kitos, išryškėja garso [i] difuziškumas. Lyginant akūtinį ir cirkumfleksinį dvibalsį [au], pastebėtina, kad pradžioje akūto formantės labiau suartėjusios, jų trajektorijos ilgesnį laiko tarpą išlieka stabilesnės. F2 gerokai vėliau pradeda kilti į viršų ir visą laiką išlieka daug žemesnė. Cirkumflekso F2 beveik iškart kyla į viršų staigia trajektorija. Akūto F1 beveik visą laiką išlieka aukštesnė.

Dvibalsio [au] formančių dinamika visai kitokia (žr. 10 pav.). Jį sudaro taip pat skirtingos kokybės garsai: [a], kaip jau minėta, – žemutinis, užpakalinės eilės, [u] – gana aukšto liežuvio pakilimo, užpakalinės eilės, lūpinis. Abi dvibalsio formantės palaipsniui žemėja, nes balsio [u] jos iš prigimties yra žemos. Aiškiai išryškėja priegaidžių skirtumai. Abi akūto formantės visą laiką išlieka aukštesnės, cirkumflekso – žemesnės. Be to, labai skiriasi ir F1 kitimo trajektorija: akūtinio dvibalsio ji kurį laiką eina apylygiai (tariamas atviresnis garsas [a]), tik nuo vidurio leidžiasi žemyn, o cirkumfleksinio dvibalsio iškart krinta žemyn, tik nuo vidurio eina apylygyje linija (tariamas ryškesnis garsas [u]).

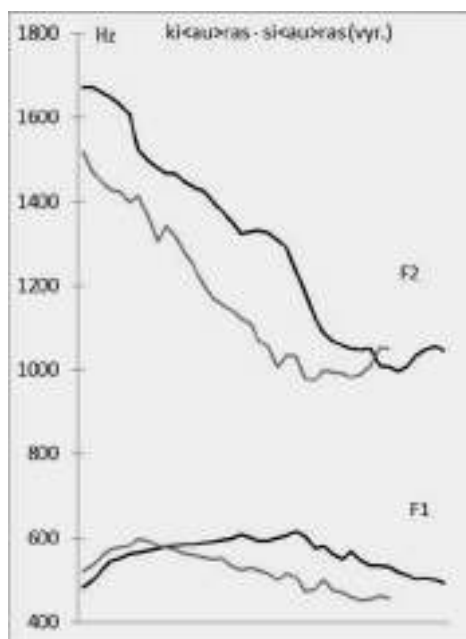
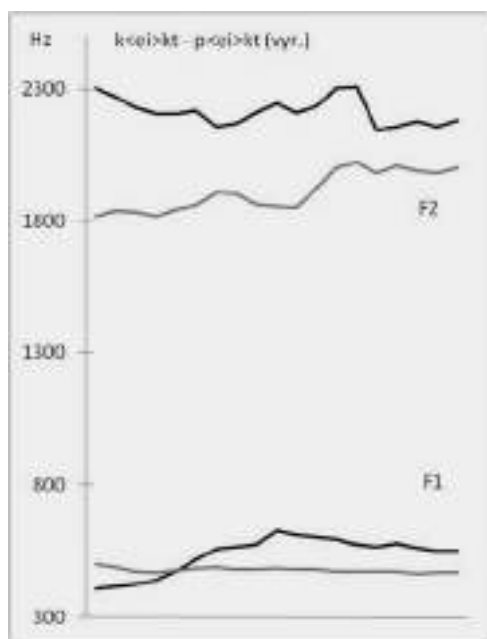

9, 10 PAV. Dvibalsių [ai] ir [au] formančių dinamika (akūtas – juoda spalva)¹⁴

¹⁴ Šio tipo grafikuose taip pat iliustracijai pasirinktos tik dvi pirmosios formantės, trečioji nepateikiama.

Dvibalsio [ei] formančių trajektorijos kinta bene mažiausiai (žr. 11 pav.), nes jį sudaro panašiausios kokybės garsai, besiskiriantys tik vienu požymiu – liežuvio pakilimu. Tiek akūtinio, tiek cirkumfleksinio dvibalsio F2 kinta labai nežymiai. Šiek tiek žymesnis cirkumfleksinio dvibalsio F2 pakilimas, kadangi labiau pabrėžta antroji jo dalis yra priešakesnė. Tačiau akūto F2 išlieka žymiai aukštesnė visą tarimo laiką. F1, atvirkščiai, ryškiau kinta tariant akūtinį dvibalsį – ji palaiapsniui kyla ir maždaug nuo vidurio eina apylyge linija.

Dvibalsio [eu] sudaromieji garsai labai skirtingi: [e] – supriešakėjęs, žemutinio pakilimo, [u] – užpakalinės eilės, aukštutinio pakilimo. Dvibalsio artikuliacijos pokyčius ypač atspindi F2 kitimas (žr. 12 pav.): ji staigiai krinta ir visą laiką leidžiasi žemyn, tik pabaigoje trumpai eina apylyge linija maždaug ties 1000 Hz riba (tai maždaug atitinka trumpojo [u] dažnį). Tiek cirkumflekso, tiek akūto formančių trajektorijos labai panašios, tik akūto F2 nukrinta šiek tiek staigiau, nes stipriau pabrėžiamas garsas [u]. Priegaidė turi įtakos šio dvibalsio F1 kitimui: iš pradžių abiejų garsų F1 šiek tiek pakyla, tačiau kitimo kryptis tuoj pat išsiskiria – akūto kyla toliau ir tik pabaigoje leidžiasi žemyn, o cirkumflekso palaiapsniui leidžiasi visą laiką.

11, 12 PAV. Dvibalsių [ei] ir [eu] formančių dinamika (akūtas – juoda spalva)

MARIJAMPOLĖS ŠNEKTOS DVIBALSIŲ KOKYBINIŲ INDEKSŲ TYRIMAS

6. Norint tiksliau apibūdinti tiriamųjų garsų kokybę, eksperimentinės fonetikos darbuose įprasta skaičiuoti kokybinius indeksus (žr. 2 lentelę). Lyginant akūtinių ir cirkumfleksinių dvibalsių atitinkamų dėmenų indeksus, galima tiksliau apibūdinti jų svarbiausius kokybinius požymius. Dažniausiai pabrėžtas dvibalsio dėmuo kokybiškai yra ryškesnis, tačiau dėl priegaidės išryškėjantys požymiai nevienodi, priklauso nuo konkretaus balsio prigimties.

2 LENTELE. Dvibalsių kokybiniai indeksai¹⁵

Pavyzdys	T		Df		C		Īt		B	
	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.	Vyr.	Mot.
t<á>iko	86	52	737	784	877	894	333	735	107	104
k<a>ĭto	189	259	918	1161	854	855	90	779	107	105
tá<i>ko	447	482	1424	1661	804	811	617	1184	106	105
ka<ĭ>to	500	615	1505	1984	793	788	703	1476	107	104
š<á>ut	22	-30	619	591	890	914	522	545	107	105
š<a>ũkt	-4	-11	582	647	883	894	566	519	109	106
šá<u>t	-62	-127	525	545	879	886	552	883	110	108
ša<ũ>kt	-181	-171	694	487	884	895	770	936	111	108
k<é>ikt	374	438	1352	1630	826	835	729	1357	105	104
p<e>ĭkt	375	499	1304	1745	818	816	542	1350	106	104
ké<i>kt	454	590	1482	1942	809	796	738	1463	106	104
pe<ĭ>kt	481	651	1529	2112	794	782	869	1670	106	104
k<é>uras	291	268	1113	1221	842	858	308	1006	106	104
s<e>ũras	164	86	843	859	859	880	264	706	108	105
ké<u>ras	3	-78	542	601	880	878	805	779	110	108
se<ũ>ras	-55	-157	551	548	872	881	735	1097	111	108

Dvibalsio [ái] pirmasis dėmuo pasižymi žemesniu tonu ir didesniu kompaktišku negu atitinkamas cirkumfleksinio dvibalsio dėmuo; įtempimo ir bemoliškumo indeksai įvairuoja. Cirkumfleksinio [ai] antrasis dėmuo yra aukštesnio tono, difuziškesnis ir įtemptesnis negu akūto antrasis dėmuo; bemoliškumo indeksai įvairuoja.

¹⁵ Kadangi buvo atskirai skaičiuotos vyro ir moters balso formančių reikšmės, indeksai taip pat pateikiami atskirai. Kaip parodė skaičiavimai, dažnai vyro ir moters balsų indeksų santykiai įvairuoja. Aprašant dvibalsių kokybės ir priegaidės sąsają, naudotasi tik tais indeksais, kurie parodė analogiškus santykius.

Dvibalsio [áu] pirmasis dėmuo yra kompaktiškesnis ir mažiau bemoliškas už [aũ] pirmąjį dėmenį; kiti indeksai įvairuoja. Antrasis [aũ] dėmuo yra žemesnio tono, įtemptesnis už atitinkamą akūto dėmenį; kiti indeksai, netgi bemoliškumas, kuris galėtų būti svarbus šio dvibalsio artikuliacijai, įvairuoja.

Dvibalsio [éi] pirmasis dėmuo žemesnio tono (tą ypač patvirtina moters balso indeksai, vyro balso skiriasi mažai), kompaktiškesnis, įtemptesnis už atitinkamą cirkumfleksinio dvibalsio dėmenį; bemoliškumo indeksas įvairuoja. Cirkumfleksinio [eĩ] antrasis dėmuo yra aukštesnio tono, difuziškesnis, įtemptesnis; bemoliškumo indeksai nesiskiria.

Dvibalsio [éu] pirmasis dėmuo yra aukštesnio tono, daug difuziškesnis (!), įtemptesnis, mažiau bemoliškas negu [eũ] pirmasis dėmuo. Antrasis [eũ] dėmuo išsiskiria tik žemesniu tonu; visi kiti indeksai, net ir bemoliškumas, įvairuoja.

APIBENDRINIMAS

Apibendrinant Marijampolės šnektos dvibalsių kokybės tyrimą, neabejotinai galima patvirtinti, kad priegaidė turi įtakos kokybiniais požymiams. Ypač su priegaide susijusi pirmojo dėmens kokybė.

Universaliausias požymis, susijęs su priegaide, yra tonalumas. Žematoniai dėmenys [a], [u], pabrėžti atitinkamos priegaidės spūdžio, tariami žemesni, o aukštatoniai [e], [i] – aukštesni už nepabrėžtus jų atitikmenis. Išimtį sudaro tik dvibalsio [éi] pirmasis dėmuo, kuris yra žemesnio tono palyginti su supriešakėjusiu, redukuotu cirkumfleksinio dvibalsio [e]¹⁶.

Antrasis pagal svarbą priegaidžių skyrimui yra kompaktiškumo / difuziškumo požymis. Kompaktiniai dėmenys [a], [e], pabrėžti priegaidės, daugeliu atvejų yra kompaktiškesni už nepabrėžtus [a], [e], o difuziniai [u], [i] – difuziškesni. Įdomus šiuo atžvilgiu yra akūtinis [éu]: jo pirmasis dėmuo, nors iš prigimties ir kompaktinis, yra žymiai difuziškesnis už nepabrėžtą cirkumfleksinio balsio dėmenį. Greičiausiai tai susiję su Marijampolės šnekta būdingu siauruoju balsiu [e] – šioje pozicijoje jis tariamas ypač siaurai ir įtemptai, pačioje dvibalsio pradžioje iš klausos primena balsį [i], tą patvirtina ir formančių duomenys (žr. 1 lentelę ir 12 pav.).

Tyrimas parodė, kad įtempimo požymis, kaip priegaidės indikatorius, svarbus tik aukštutinio pakilimo balsiams [u], [i], einantiems antraisiais dvibalsių dėmenimis, bei [e], kuris, kaip minėta, šnektoje yra gana aukšto liežuvio pakilimo. Žemutiniam [a] šis požymis visai nereikšmingas. Taigi negalima teigti, kad Marijampolės šnektoje akūtiniai dvibalsiai būtų sudaryti iš įtemptųjų ir neįtemptųjų, o cirkumflesi-

¹⁶ Išsamia transkripcija reikėtų žymėti [e].

niai – iš neįtemptųjų ir įtemptųjų garsų, kaip teigiama apie bendrinės kalbos dvibalsius (Pakerys 1968: 118; 1982: 182).

Bemoliškumo požymis svarbus tik akūtinių dvibalsių [áu] ir [éu] pirmiesiems dėmenims: jie yra mažiau bemoliški už atitinkamus cirkumfleksinių dvibalsių dėmenis, patiriančius stiprų lūpinimą. Antrieji dėmenys [u] tiek akūtinuose, tiek cirkumfleksiniuose dvibalsiuose bemoliškumo atžvilgiu yra panašūs.

LITERATŪRA

Anusienė Lilija 1984: Kirčiuotų akūtinių ir cirkumfleksinių dvibalsių trukmė lietuvių bendrinės kalbos frazėse. – *Kalbotyra* 35, 12–17.

Bacevičiūtė Rima 2004: *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Bakšienė (Bacevičiūtė) Rima 2012: Marijampolės šnektos ilgųjų balsių priegaidės: kokybiniai požymiai. – *Baltistica* 47(2), 293–308.

Girdenis Aleksas, Zinkevičius Zigmąs 2000 [1966]: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – Aleksas Girdenis. *Kalbotyros darbai 1: 1962–1974*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 44–55.

Jaroslaviėnė Jurgita 2010: *Rytinių kauniškių Priėnų šnektos fonologija*. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Laigonaitė Adelė 1958: Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo. – *Kalbotyra* 1, 71–100.

Laigonaitė Adelė 1978: *Lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Mokslas.

LKA – *Lietuvių kalbos atlasas 2, Fonetika*. Vilnius: Mokslas, 1982.

LKG – *Lietuvių kalbos gramatika 1, Fonetika ir morfologija*. Vilnius: Mintis, 1965.

LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

Pakerys Antanas 1968: Lietuvių literatūrinės kalbos sudėtinių dvibalsių *au*, *ai*, *ei* akustiniai požymiai. – *Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga* 3, 97–118.

Pakerys Antanas 1982: *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.

Pakerys Antanas 2003: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Enciklopedija.

Pakerys, Plakunova, Urbeliėnė 1972 – Пакерис Антанас, Плакунова Т., Урбелене Янина, Относительная длительность дифтонгов литовского языка. – *Garsai, priegaidė, intonacija. Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga* 5, 3–36.

Vaitkevičiūtė Valerija 1995: *Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės*. Vilnius: Enciklopedija.

Marijampolės šnektos dvibalsių priegaidės:
kokybiniai požymiai

VAKKA – *Vakary aukštaičiai kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai*, sud. Rima Bacevičiūtė, Danguolė Mikulėnienė, Vilija Salienė. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.

Zinkevičius Zigmąs 1966: *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Zinkevičius Zigmąs 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Syllable Accents of Diphthongs in the Marijampolė Sub-dialect: Qualitative Features

SUMMARY

The article reveals the experimental analysis of qualitative characteristics in Marijampolė dialect diphthongs. This dialect belongs to the southern part of West Highlanders Kauniškiai. The diphthongs have not been tested experimentally before.

The study showed that the accent has a lot of influence on qualitative characteristics of dialect diphthongs. The quality of the first component especially is associated with the accent.

Tonality is most universal characteristic associated with the accent. Low tonality components [a], [u], highlighted by pressure of the accent, are pronounced lower and the high tonality components [e], [i] – are pronounced higher. Only the first component of diphthong [éi], which is lower in tone compared with a reduced circumflexical diphthong [e] is the exception.

Second in importance is the compactness/diffusive characteristic. Compact components [a], [e], highlighted by accent, in many cases, are more compact than not highlighted, and diffuse [u], [i] are even more diffuse. Only acute [éu] stands out its first component compact by its nature is more diffuse than not highlighted component of circumflexical vowel. This is related with Marijampolės dialect-typical narrow vowel [e].

Tension characteristic as accent indicator is only relevant for high vowels [u], [i], which are second components of the diphthongs, and for vowel [e], which in dialect is pronounced with quite high tongue position. Tension characteristic is quite insignificant for lower tone [a].

Labial characteristic is only important for acute diphthongs [áu] and [éu] first components: they are less labial than corresponding circumflexical diphthong components which are experiencing strong labialization. Second components [u] both in acute and circumflexical diphthongs from labial point of view are similar.

Įteikta 2013 m. kovo 13 d.

RIMA BAKŠIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
rima.baceviciute@lki.lt